

WILLEM VAN ORANJE, DE „VADER” VAN EEN VERSCHEURD „VADERLAND” (1577-1584)

door

Johan DECAVELE

Het is onmiskenbaar dat in de jaren na de Pacificatie van Gent (8 november 1576) de religiekwestie loodzwaar is blijven wegen op de generaliteit, en daarin zelfs een dominerende factor is geweest. Ook recent onderzoek heeft aan dit inzicht geen afbreuk gedaan¹. Oranje, en velen met hem, zagen goed in dat er geen werkelijke samenwerking in de Nederlanden kon zijn zolang het punt van de godsdienst niet was opgelost. Anderzijds was vrede met Spanje alleen mogelijk, als de koning de vrije uitoefening van de nieuwe religie toestond. Op de godsdienstkwestie was het dat de generaliteit tenslotte uiteenging. De breuk moest noodzakelijk een definitief karakter krijgen toen de Keulse Vredeshandel van 1579 had duidelijk gemaakt dat de koning de godsdienstvrijheid in geen geval wenste toe te staan en dat bijgevolg algemene verzoening in een overwegend katholieke staat, maar met een erkende minderheidspositie voor de protestanten, een utopie geworden was. De generaliteit van de opstandige gewesten handelde, vanuit haar standpunt, dan ook consequent toen zij op 26 juli 1581 Filips II „verlaten” heeft. De toestand van burgeroorlog, waarin de Nederlanden sinds 1578 in de praktijk opnieuw verkeerden, wijkt dan ook in velerlei opzichten niet af van de grote godsdienstoorlogen die in de 16de eeuw West-Europa hebben geteisterd.

Is de nooit geregelde godsdienstkwestie dus de splijtzwam bij uitnemendheid geweest, dan hebben zich daar ook allerlei andere elementen op geënt, die er toe bijdroegen dat de samenhang voortijdig werd uitgehold. De luttele jaren dat de eensgezindheid heeft standgehouden waren in werkelijkheid niets anders dan een ingewikkeld maar eentonig verhaal van haar afbraak. Naar het woord van Presser verdroeg niemand zich met niemand². De aanzienlijken waren afkerig van het volk; de hoge adel en Oranje bleven elkaar beconcurreren; de calvinisten kwamen onverminderd op voor hun doelstellingen, niet alleen in Gent, waar de radicaalste drijvers zaten, maar bijvoorbeeld ook in Amsterdam, Haarlem en Schoonhoven, waar vanaf 1578 de katholieken even fel bestookt werden; meer conservatieve elementen in de „middengroepen”³ kozen in hun afkeer van het calvinisme uiteindelijk het minste van de twee kwalen, namelijk terugkeer naar de trouw aan Filips II. En niet in het minst was

(1) P. VAN PETEGHEM, De Pacificatie van Gent: triomf van de herwonnen eenheid? in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen* (Gent, 1976) 99-121.

(2) J. PRESSER, *De Tachtigjarige Oorlog*, I (Amsterdam-Brussel, 1963⁴), 90-91.

(3) J.J. WOLTJER, Het beeld vergruisd? in: *Holland*, IV (1972) 137-141.

er het gewestelijk en het plaatselijk particularisme⁴, de „esprit de clocher” zoals Malengreau ze in een lange jeremiade aan het licht heeft gebracht⁵.

Het streven van Oranje tijdens de laatste acht jaren van zijn leven is in niet onbelangrijke mate een moeizaam pogen geweest om de steeds aanwezige dreiging van scheuring binnen de door hem beoogde generaliteit te voorkomen. De toegespitste religieverschillen waren onafgebroken verbonden met provinciale naijver en afgunst, vasthouden aan aloude voorrechten, gewestelijk onvermogen of onwil bij de verdediging van de gemeenschappelijke belangen. Met „onse Nederlantsche natie”, zoals de Lage Landen werden genoemd⁶, met de „goede, vaste ende onverbrekelijke Vrientschap, Vrede, ende Peys” waar de Pacificatietekst van sprak⁷, of met de stelling van de Synode van Dordrecht in 1578, namelijk dat „het gheheele nederlandt onse alghemeyne vaderlant is”⁸, is de prins veel zeldzamer geconfronteerd dan met het particularisme en het eigenbelang, die in hoge mate middelpuntvliedend hebben gewerkt.

In zoverre de bestaande antinomieën naar partijvorming kunnen vertaald worden, vertoont de dualiteit waardoor de hele Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd tussen 1576 en 1585 onophoudelijk getekend was, grof gesteld, het volgende beeld: enerzijds was er de partij van Holland-Zeeland en Oranje, waarbij de „democratische”, niet aristocratische bevolkingsgroepen in de steden van de meeste andere gewesten zich met wisselende intensiteit aansloten; anderzijds een groep waarin men grosso modo de — hoofdzakelijk Zuidnederlandse — adel, de clerus en de hoge magistraten van de centrale en gewestelijke instellingen kan onderbrengen. Er gingen zich twee „monsterverbonden” vormen — één blijvend in de Opstand, een ander mettertijd weer achter de Spaanse landsheer —, waartussen op de duur ook de gematigde middenpartij heeft moeten kiezen.

De dualiteit was reeds overduidelijk tot uiting gekomen in de verschillende wijzen van aanvaarding en interpretatie van de Pacificatie van Gent. De gewesten die zich verenigden in de Staten-Generaal stond bij de ratificatie een exclusief katholieke interpretatie voor ogen: zij hadden zich bij het Gentse compromis aangesloten in de vanzelfsprekende veronderstelling dat de Nederlanden een in meerderheid katholiek land zouden blijven. Holland en Zeeland daarentegen kondigden zonder dralen een heel eigen versie af, die hun autonome koers sinds 1572 beveiligde, hun calvinistische uitzonderingspositie bevestigde, en zelfs boycotformules

(4) Recentelijk: H. REITSMA, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overijssel 1566-1600* (Diss., VU Amsterdam, 1982).

(5) G. MALENGREAU, *L'Esprit particulariste et la Révolution des Pays-Bas au XVIIe siècle (1578-1584)* (Leuven, 1936).

(6) Cf. S. GROENVELD, *Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, in *Scrinium et Scriptura. Opstellen... aangeboden aan prof. dr. J.L. van der Gouw* (Groningen, 1980) 372-387, vooral 372-373, 384-385.

(7) *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen* (Gent, 1976) 351.

(8) F.L. RUTGERS, *Acta van de Nederlandsche Synoden des zestiende eeuw* (Dordrecht, 1980²) 265.

bevatte tegen de steden in hun beide gewesten die nog niet door satisfactie bij de prins waren beland⁹.

Afscheiding van de adel en de geestelijkheid

Na de aanslag van don Juan op Namen trok Oranje naar het Zuiden. Op 18 september 1577 werd hij feestelijk ingehaald in Antwerpen en op 23 september hield hij zijn triomfantelijke intocht in Brussel. De plechtigheid in deze laatste stad werd geleid door Filips van Croy, hertog van Aarschot, die in zijn begroeting de prins nadrukkelijk vroeg „dat hem zoude believen den Staten met zyn advis te assisterene, zonder eenichsins te inconveniërene yet inde oudde catholycke ende roomssche religie”¹⁰. In de volgende dagen ontbrandde er een korte maar hevige machtsstrijd tussen de katholieke edelen en de prins. Een maand later, op 28 oktober, was die strijd beslecht in het voordeel van Oranje. Maar deze uitslag heeft meteen een niet meer te lichten — en uiteindelijk fatale — hypotheek gelegd op de onderlinge verhoudingen binnen de Nederlandse aristocratie.

De aard en het verloop van de machtsstrijd worden nog het best verduidelijkt door een eenvoudig chronologisch feitenrelaas, te beginnen met de komst van Oranje naar het Zuiden.

September. Oprichting te Brussel van een College der Achttienmannen, bestaande uit telkens twee vertegenwoordigers van elke „natie” (= ambachtsgild) en belast met de verdediging van de stad, maar in de praktijk machtig genoeg om drukking uit te oefenen op het stadsbestuur, de Staten van Brabant en zelfs de Staten-Generaal¹¹.

20 september. Benoeming door de Staten-Generaal van Oranjes grote rivaal, Aarschot, tot gouverneur van Vlaanderen.

8 oktober. Officiële mededeling van de Staten-Generaal aan don Juan dat zij hem niet langer als landvoogd erkennen¹².

9 oktober. Mededeling van Aarschot in de Staten-Generaal dat hij, samen met enkele andere heren, aartshertog Matthias uitgenodigd heeft om de landvoogdij over de Nederlanden over te nemen. De initiatiefnemers zijn¹³:

(9) P. VAN PETEGHEM, *De Pacificatie van Gent: triomf*, 106, 110, 117; J.J. WOLTJER, *De Vrede-makers*, in: *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979) 73-75 (*Geschiedenis in Veelvoud*, 6).

(10) STADSARCHIEF GENT (= SAG), reeks 2, nr. 1, fol. 310 v°.

(11) A. HENNE en A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, I (Brussel, 1845) 462; Cf. N. JAPIKSE, *Resolutiën der Staten Generaal van 1576 tot 1609*, I ('s-Gravenhage, 1915) 531, 568 (RGP 26).

(12) L.P. GACHARD, *Actes des Etats Généraux des Pays-Bas 1576-1585*, I (Brussel, 1861) 265, nr. 840.

(13) De lijst in L.P. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne prince d'Orange*, IV (Brussel, 1852), Préface, XLV en P. BOR, *Oorsprongk, begin en vervolg der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden*, I (Amsterdam, 1679) 898. Voor de identificatie van de meeste edelen, cf. *Biographie nationale de Belgique* en *Nieuw Nederlandsch Biografische Woordenboek*.

- Filips van Croy (1526-1595), hertog van Aarschot, gouverneur van Vlaanderen
- Aarschots broer Karel-Filips van Croy (1549-1613), markies van Havré, generaal der cavalerie van de Staten-Generaal
- Willem van Hornes (1556-1580), heer van Heze, langs moederszijde eveneens een Croy, kapitein-generaal van Brussel en bevelhebber van een regiment infanterie in het Statenleger
- Maximiliaan van Hénin-Liétard (1540-1578), graaf van Boussu, stadhouder van Gelderland
- Filips van Lalaing (1537-1582), baron van Escornaix, opperbevelhebber van het Statenleger, gouverneur van Henegouwen
- Emmanuel-Filibert van Lalaing (1557-1590), baron van Montigny, halfbroer van Filips van Lalaing, bevelhebber van een Waals regiment in het Statenleger
- George van Lalaing (1550-1581), graaf van Rennenberg, heer van Ville, gouverneur van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel
- Oudart de Bournonville (1533-1585), heer van Capres, scheidend gouverneur van Mechelen, gouverneur van Atrecht
- Adriaan van Oignies (gest. 1603), heer van Willerval, plaatsvervangend gouverneur van Doornik en het Doornikse
- Maximiliaan Vilain van Gent (gest. 1583), heer van Ressegem (Rassinghien), gouverneur van Waals-Vlaanderen (Rijsel-Douai-Orchies)
- Jan van Witthem, heer van Bersele, plaatsvervangend gouverneur van Waals-Vlaanderen
- Robert de Melun (gest. 1585), burggraaf van Gent, markies van Roubaix, gouverneur van Artesië
- Valentin de Pardieu (1530-1595), heer van La Motte, gouverneur van Grevelingen
- Frederik Perrenot (1536-1602), heer van Champagny, jongste broer van Granvelle, gouverneur van Antwerpen
- Filips graaf van Egmont (1558-1590), zoon van de onthoofde Lamoraal, bevelhebber van een Waals regiment in dienst van de Staten-Generaal
- Karel van Gavre (1525-1611), heer van Frésin, bevelhebber van de infanterie in het Statenleger
- Ferdinand de la Barre (gest. in Gentse gevangenschap 1578), heer van Moeskroen, hoogbaljuw van Gent
- François van Halewijn (gest. 1583), heer van Zwevegem, schoonzoon van bovengenoemde, ex-gouverneur van Mechelen, hoogbaljuw van stad en kasselrij Oudenaarde (verwant met de vrouw van Aarschot).

De namenlijst laat toe enkele opmerkelijke vaststellingen te doen.

1. De meeste van deze — over het algemeen vrij jonge — edelen hadden hun hoge posten van stadhouder en/of bevelhebber in het leger pas na de dood van landvoogd Requesens in 1576 kunnen verkrijgen, door hun aanhankelijkheid tegenover de Staten-Generaal. Hun Spaansgezinde voorgangers en de leden van de legertop, die tot 1576 uitsluitend

uit Spanjaarden had bestaan, waren immers gearresteerd of hadden zich uit de voeten gemaakt.

2. Met uitzondering van Boussu en de hoogbaljuw van Gent, die allebei in 1578 zijn overleden, bevinden zich in het Staatsgezind maar anti-orangistisch gezelschap van 1577 reeds *alle* latere kopstukken van de partij der „malcontenten”, resp. koningsgezinden.

3. Er rekening mee houdend dat in oktober 1577 Namen en Luxemburg (onder don Juan) in de generaliteit niet meer meespelen, maken van datzelfde gezelschap deel uit de gouverneurs van alle belangrijke Nederlandse gewesten die niet onder het stadhouderschap van Oranje staan (Holland - Zeeland - Utrecht en weldra ook Brabant). Alleen de namen van Charles Liévin (gest. 1592), heer van Famars, gouverneur van Valenciennes en later Mechelen, en Pierre de Melun (gest. 1594, getrouwd met Philippina Christina van Lalaing, zuster van Montigny), prins van Epinoy, broer van Robert de Melun, gouverneur van Doornik en het Doornikse, komen niet voor op de lijst. Beide heren zullen ook later tot de zeldzame Waalse edelen behoren die zich niet met de koning verzoenen en Oranje trouw blijven ¹⁴.

13 oktober. Oranje ontvangt de Brusselse Achttien op een maaltijd, waar beide partijen elkaar trouw beloven totter dood ¹⁵.

22 oktober. Gewelddadige tussenkoms van de Brusselse Achttien met hun volgelingen in de Statenvergadering om er de benoeming af te dwingen van Oranje tot ruwaard van Brabant ¹⁶.

21-22 oktober. Herstel van Gent in zijn privileges door toedoen van Oranje ¹⁷.

23 oktober. Aankoms van Aarschot en meerdere andere edelen en geestelijken voor de vergadering van de Staten van Vlaanderen in Gent.

24 oktober. Aarschot geeft te kennen niet onmiddellijk werk te zullen maken van het herstel van de Gentse privileges. Tevens worden, op voorstel van Champagny, in de gemeenschappelijke vergadering van de adel en de geestelijkheid, grondige bezwaren geformuleerd tegen de benoeming van Oranje tot ruwaard van Brabant ¹⁸.

28 oktober. François van de Kethulle, heer van Ryhove, reist naar Antwerpen voor overleg met Marnix en de prins. Aarschot deelt in de Vlaamse Statenvergadering mee dat aartshertog Matthias de vorige dag in Maastricht is aangekomen. Hij verzet zich tegen een Brabantse residentieplaats, zoals de Staten-Generaal willen, maar vindt dat de landvoogd en de rege-

(14) L. VAN DER ESSEN, Kritische studie over de oorlogvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe. eeuw, VI, in: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, (Brussel, 1957) 14-15.

(15) GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, IV, Préface, LX en LXXXVI.

(16) *Ibid.*, LXVI.

(17) *Ibid.*, LXXII-LXXIII; GACHARD, *Actes*, I, 273.

(18) Ph. KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Mémoires sur les troubles de Gand, 1577-1579, par François de Halewyn, seigneur de Zweveghem* (Brussel-Gent-Leipzig, 1865) 1-4.

ring een meer prestigieuze zetel moeten krijgen, „'t welck nyeuwers zeckerlicker noch bequaemer en zoude konnen wesen dan in Vlaenderen”, namelijk in Dendermonde¹⁹: een tactische zet van Aarschot om het groeiend aanzien van Oranje een hak te zetten, namelijk door Gent op te zetten tegen de Brusselse Achttien, Vlaenderen tegen Brabant en, zich meester makend van Matthias, rondom zichzelf in Vlaenderen de regering op te bouwen²⁰.

Nadat Aarschot op de vraag van Hembyze heeft geantwoord dat de „privilegie-roepers... eene galge verdienden”, zelfs al waren zij gesteund door Oranje²¹, neemt de uit Antwerpen teruggekomen Ryhove, gebruik makend van een volksoploop, in de nacht van 28 op 29 oktober een aantal edelen en prelaten gevangen, namelijk: Aarschot en zijn zoon, de prins van Chimay; Maximiliaan Vilain van Gent (zie boven); Ferdinand de la Barre, hoogbaljuw van Gent (zie boven) en zijn beide zoons Guilbert, heer van Frénois, en Jean, heer van Acren; François van Halewijn, hoogbaljuw van Oudenaarde (zie boven); Anthéunis van Gistel, heer van Rijmeersch, hoogbaljuw van Ieper; Cornelis de Scheppere, heer van Eecke; Jakob Hessele, vice-president van de Raad van Vlaenderen, Jean de la Porte, raadsheer in dezelfde Raad, en Jean de Visch, baljuw van Ingelmunster en adjunct van de souverain-baljuw van Vlaenderen: drie personen die nauw betrokken waren geweest bij de kettervervolging en/of de repressie door de Raad van Beroerten²²; Adolf van Pamele, broer van de president van de Raad van Vlaenderen (de president zelf, Willem van Pamele, was op het nippertje kunnen ontsnappen); Jean van der Straten, gouverneur van de prins van Chimay; de prelaten Remi Drieux, bisschop van Brugge, en Maarten van Riethove, bisschop van Ieper; Jacques de Salempsin, kanunnik van het kapittel van Sint-Veerle te Gent. Evenals de president van de Raad van Vlaenderen hadden Filips van Oignies, hoogbaljuw van Brugge, François Schauteete, heer van Erpe, hoogbaljuw van Kortrijk, en Frederik Perrenot, heer van Champagny, die allemaal gezocht werden, tijdig weten onder te duiken. Champagny zou later in Brussel gearresteerd worden en op 18 augustus 1578 uitgeleverd worden aan Gent, Erpe werd door de Gentenaars in Kortrijk gearresteerd op 8 maart 1578.

Oranje heeft weliswaar niet persoonlijk het initiatief genomen tot deze staatsgreep, maar de dag tevoren was hij er wel over ingelicht door Ryhove, een van de belangrijkste leiders van de revolutionaire beweging te Gent. De prins had Marnix aan de weer vertrekkende Ryhove laten zeg-

(19) SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 147.

(20) G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, VI (Leiden, 1838) 261.

(21) BERNARDUS DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen of Chronyke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stadt van Ghendt, Sedert 't Jaer 1566 tot het Jaer 1585*, I (Gent, 1752) I, 310; KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Mémoires*, 14 e.v.

(22) Op 30 december 1577 resp. 3 januari 1578 werden nog gearresteerd: Jan van den Poele en Daneel Stevins, ontvangers van de inbeslaggenomen goederen van personen die door de Raad van Beroerten veroordeeld waren. UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK GENT (= UBG), Hs. 3646, fol. 16 v°.

gen dat „s'il avoit le cœur de le faire”, hij maar zijn gang moest gaan. Terzelfdertijd stuurde hij zijn secretaris François de Sacquespée, heer van Baudemont, en enkele andere getrouwen als waarnemers naar Gent, om er vast te stellen met welk succes Ryhove zijn slag zou slaan²³. Hij heeft niet nagelaten 's anderendaags, 29 oktober, verontwaardigd zijn onschuld kond te laten doen in de Staten Generaal²⁴, maar nog een dag later stuurde hij troepen uit Walcheren naar Gent om er de gewapende macht van Ryhove te versterken²⁵. Al zijn invloed wendde hij aan om Aarschot weer vrij te krijgen (vrijlating op 10 november). Wat evenwel de andere gevangenen betreft hadden zijn tussenkomsten — ook enkele keren persoonlijk te Gent zelf — veel meer weg van louter verbalisme dan van gczagvolle bevelen²⁶ zodat de meeste arrestanten zeer langdurig — sommigen zelfs tot de val van Gent in 1584 — opgesloten hebben gezeten. Nog in zijn Apologie kon Oranje niet nalaten de groep van de Vlaamse adel als onbetrouwbaar te doodverven: het is niet aan Zwevegem, de graaf van Roelx (Jan van Croy, gouverneur van Vlaanderen tot de zomer van 1577, toen hij de partij van don Juan in Namen koos), Moeskroen, of hun medestanders gelegen dat de Spanjaarden, wier handen nog bebloed waren van de moordpartij te Antwerpen... niet hetzelfde gedaan hebben te Gent, zo stelde hij. „Hier uut kan men sien, hoe dat dese eerlicke luyden, tewyle dat men het trompet noch blies om de Pacificatie te publiceren, hebben de selve alreede beghonnen te breken”²⁷.

Er is aangetoond dat de gearresteerde edelen en bisschoppen precies de groep van de belangrijkste tegenstanders vormden van de prins in Vlaanderen in de periode na de Pacificatie²⁸. Enkelen van de meest aanzienlijken onder hen hadden de intrige rond Matthias opgezet, en wensten vervolgens van Vlaanderen — dit gewest uitspelend tegen Brabant — een bolwerk van de staatsgezinde maar anti-orangistische partij te maken. De „coup” van de Gentenaars kwam de prins dus niet ongelegen. Het hele

(23) Apologie van Ryhove, opgesteld in 1586 in Engeland, ed. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle*, I (Brussel, 1883) 323-324; cf. A.A. VAN SCHELVEN, *Marnix van Sint Aldegonde* (Utrecht, 1939) 118-120, en GROEN, *Archives*, VI, 216-217.

(24) GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, IV, 29.

(25) *Ibid.*, Préface, LXXVIII.

(26) Kenschetsend is wel zijn schampere opmerking in januari 1578 tegenover de Leden van Vlaanderen die aandrongen op een krachtdadige tussenkomst bij de Gentse Achtien, „que c'estoit merveille qu'on insistât tant pour ces seigneurs, le semblable n'ayant pas esté fait pour le comte d'Egmont, ni d'autres”. (GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, IV, 29.) Al even tweeslachtig is een opmerking aan Bucho van Ayta, proost van Sint-Baafs te Gent, op 23 januari 1578: „... il est besoing aussi de donner contentement à tous: car il ne faut pas, en voulant traicter doucement les ungs (nl. de gevangen katholieken), donner malcontentement aux aultres (= de Gentse stadsmagistraat). (*Ibid.*, 35.) En opmerkelijk vooral is dat tijdens Oranjes verblijf te Gent van 29 december 1577 tot 15 januari 1578, en onder zijn eigen ogen, nog meer arrestaties werden verricht.

(27) Uitgave van M. MEES-VERWEY (Santpoort, 1942) 95.

(28) P. VAN PETEGHEM, Vlaanderen in 1576: revolutionair of reactionair? in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976) 335-357; ID., Vlaanderen met gematigde geestdrift Brabant achterna, in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen* (Gent, 1976) 75-78.

manoeuvre van Aarschot heeft hij handig op een overwinning voor zichzelf doen uitlopen. De politieke loopbaan van Oranjes grootste rivaal was definitief gebroken.

Door het Gentse feit heeft de hoge adel zich als stand ten zeerste beledigd en bedreigd gevoeld. Ze beschouwde het op zijn minst als een buitengewone vermetelheid van de „slechte” burgers om zich aan zulke hoge personen te vergrijpen²⁹. Hier botsten traditionele katholieke aristocratische tradities op de nieuwe calvinistische „democratie” die Oranje rondom zich aan het vormen was. Dit betekent niet dat de hoge Zuidnederlandse heren onmiddellijk de weg terug naar Filips II gezocht hebben. Zij zijn — ook als „malcontente” partij — nog lange tijd blijven zweren bij de Pacificatie van Gent, maar deze had voor hen zowel in staatkundig als in religieus opzicht een betekenis die erg veel verschilde van deze der Staten-Generaal. Met absolute handhaving van het katholicisme, ijverden ze voor een hervorming van de regering in aristocratisch-oligarchische zin, volkomen gesteund op de inheemse adel en in staat om de koninklijke machtsaanwas en willekeur te verhinderen. Als door het calvinistische radicalisme en door het blijvend usurperen van de regeringsmacht door de Staten, zowel de ene als de andere doelstelling illusoir wordt, lijkt er voor hen geen andere uitweg meer mogelijk dan de terugkeer naar de obediëntie van Filips II³⁰.

De houding van de clerus kan hier maar even aangeraakt worden. In het algemeen waren de nieuwe bisschoppen met hun omgeving van meetaf aan allerminst geneigd zich van don Juan af te scheiden³¹, en datzelfde geldt voor de overgrote meerderheid van de lagere geestelijkheid. In het Zuiden hebben meer in het bijzonder de Vlaamse bisschoppen Maarten van Riethove (Ieper) en Remi Drieux (Brugge)³², en de bisschop van Atrecht Mathieu Moulart³³ zich als de felste tegenstanders van Oranje gemanifesteerd. Naast hen is er de opmerkelijke groep van Zuidnederlandse abten. Aan de ene kant stonden de grote Waalse abdijen, die vanaf 1577 de bakermat zijn gaan vormen van de politieke reconciliatiebeweging met Filips II en van de katholieke restauratie. De voorname rol van de benedictijnerabt Jean Sarrazin van Sint-Vaast in de totstandkoming van de Unie van Atrecht is bekend. Samen met bisschop Mathieu Moulart, ex-abt van Saint-Ghislain, Antoine Vermans, abt van Vicogne, en Jacques Froye, abt van Hasnon, vormde hij een krachtig tegengewicht tegen de totaal anders ingestelde standgenoten uit Brabant. In dit laatste gewest hebben de belangrijkste abten, aangevoerd door de bekende augustijnerabt Jan van der Linden van Sint-Geertrui uit Leuven en met als kopstukken verder Frédéric d'Yve, abt van Maroilles, Jan van der Noot, abt

(29) GROEN, *Archives*, VI, 29; GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, IV, 130.

(30) H. DE SCHEPPER, De mentale rekonversie van de Zuidnederlandse adel na de Pacificatie van Gent, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976) 422-423.

(31) J.J. WOLTJER, *De Vrede-makers*, 81.

(32) P. VAN PETEGHEM, *Vlaanderen in 1576*, 337-338, 353.

(33) Ch. PIOT, art. Moulart (Mathieu), in *Biographie Nationale*, XV (Brussel, 1899) kol. 306-311.

van Sint-Bernards, en François de Vleeschouwer, abt van Villers, zich aanvankelijk met overtuiging uitgesproken vóór Oranje en de Staten Generaal. Zij immers waren het felst getroffen geweest door de oprichting van de nieuwe bisdommen en de incorporatie van hun abdijen in de bisschopszetels, zodat ze in de anti-Spaanse houding veel van hun opgekropte frustraties kwijt konden. Maar het toenemend calvinistisch karakter van de generaliteit heeft ook deze „rebellenasabten”, één na één, teruggedreven naar het kamp van de hertog van Parma³⁴. Hoe schrijnend is bijvoorbeeld het uiteengaan, na 1579, van de levenswegen van de twee Leuvense geestesgenoten, allebei vrienden van Oranje: professor Elbertus Leoninus en abt Van der Linden. In de ogen van de laatste werd na de Keulse Vredeshandel Oranje zozeer de verpersoonlijking van alle katholieke onheil in de Nederlanden, dat hij geld zou aangenomen hebben om de prins om het leven te helpen brengen³⁵.

Uitzonderingspositie van Holland en Zeeland

Een andere rem in de groei naar eenheid was de gewilde afzondering waaraan Holland en Zeeland ook na 1576 nooit meer hebben laten tornen. Niet helemaal ten onrechte stelt Van der Essen dat zij uitermate weinig geïnteresseerd waren in wat er in het Zuiden gebeurde, en dat zij de pogingen van Oranje om daar de generaliteitsgedachte wakker te houden bijna als een versnippering van geld en energie zagen³⁶. Het proces van staatsvorming was in de beide opstandige zeeprovincies sinds 1572 ver gevorderd. Al in 1576, op het ogenblik dat ze aan hun stadhouder Oranje voor de hele duur van de oorlogvoering alle autoriteit en macht overdroegen, hebben ze aanstalten gemaakt om Filips II te „verlaten” en een andere landsheer te kiezen³⁷. Al hebben de gebeurtenissen in het Zuiden die ontwikkeling onderbroken, dan nog is het streven om tegenover de andere gewesten samen een aparte positie te blijven innemen als „één ghemeene republijkke”, latent of bij tijd en wijle meer uitgesproken blijven doorleven³⁸. Oranje heeft de innerlijke kracht van dit „strongholt”, van waaruit hij al die jaren geopereerd had, niet onderschat³⁹. Hij hield,

(34) J. DECAVELE, De monnik in stad en staat, in: *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, II (Gent, 1980) 189-247; E. VALVEKENS, *De Zuidnederlandse Norbertijner Abdijen en de Opstand tegen Spanje* (Antwerpen-Brussel-Leuven, 1929) 76-86; C.-H.Th. BUSSEMAKER, *De afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie* (2 dln., Haarlem, 1895-1896) passim.

(35) GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, IV, 157.

(36) L. VAN DER ESSEN, De Unies, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1952) 121; ID., Kritische studie over de oorlogvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIIe eeuw, VIII, in: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* (Brussel, 1959) 22-23.

(37) L. DELFOS, *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587* (Berlijn, 1941) 21 (*Historische Studien*, 375).

(38) Cf. een instructie voor de Staten van Zeeland d.d. 25 februari 1580: *Notulen van de Staten van Zeeland, 1580-1582*, IV ('s-Gravenhage, 1918) 135.

(39) R.H. BREMMER, De politieke betekenis van de Synode van Dordrecht, in: *De Nationale Synode van Dordrecht 1578* (Amsterdam, 1978) 73.

zoals Bor het een vertegenwoordiger van de stad Gouda in 1584 laat zeggen, Holland en Zeeland voor „een zekere retraicte” en wenste daarom hun aangelegenheden nimmer te vermengen met die van de andere provincies⁴⁰. De Pacificatie van Gent, waarvan in recent onderzoek is opgemerkt dat er meer belang in is gehecht aan het standpunt van Holland en Zeeland en van de prins dan aan dat van de Staten-Generaal⁴¹, bood Oranje de kans om niet alleen zijn „thuisfront” politiek en strategisch te consolideren — onder meer door de nog niet geïntegreerde steden van Holland en Zeeland middels een satisfactie onder zijn stadhouderschap te brengen —, maar ook en vooral het front voor zich uit te schuiven. Kan er niet aan getwijfeld worden dat hij de Generale Unie van alle Nederlandse gewesten zo sterk mogelijk wenste te maken, dan heeft hij tegelijkertijd voortdurend geijverd voor het totstandbrengen met naburige provincies van aparte bondgenootschappen en „naerdere unies”, tot en met de Unie van Utrecht toe, steeds in functie van de versterking van de strategische en economische positie van Holland-Zeeland en (vanaf 1577) Utrecht⁴². Dit stelde niet al te grote problemen in verhouding met de minder ontwikkelde noordelijke en noordoostelijke gewesten, die zich op de duur wel schikten naar de inzichten van Holland. Veel gereserveerder waren de verhoudingen met de zuidelijke provinciën, vooral de rijke en zelfbewuste gewesten Brabant en Vlaanderen⁴³, die veel minder geneigd waren hun eigen belangen ondergeschikt te maken aan de strijd van de Hollanders⁴⁴.

(40) P. BOR, *Oorsprongk*, 491.

(41) W.P. BLOCKMANS en P. VAN PETEGHEM, De Pacificatie van Gent als uiting van continuïteit in de politieke opvattingen van de standenvertegenwoordiging, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976) 323-324.

(42) J.J. WOLTJER, De wisselende gestalten van de Unie, in: *De Unie van Utrecht, Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979) 88-100; A.E.M. JANSSEN, Het verdeelde huis, in: *ibid.*, 101-135.

(43) Over het onderscheid tussen de noordelijke en de zuidelijke gewesten op economisch, politiek, cultureel, religieus gebied, cf. J.J. WOLTJER, *Kleine oorzaken, grote gevolgen* (Leiden, 1975) 5-10.

(44) In de periode onmiddellijk na de Pacificatie van Gent zijn er wel pogingen geweest om ook Vlaanderen in een defensief verbond met Holland en Zeeland op te nemen. Reeds landvoogd Requesens had de strategische positie van dit gewest voldoende onderkend toen hij in november 1575 stelde dat „Vlaenderen alleen machtich es Hollant ende Zeelant te bedwinghen ende tot redene te bringhen indien zy 't faict van oorloghe als huerlieden eighen stick wilden ter herte nemen” (SAG, reeks 92, nr. 6, Leden van Vlaanderen, nr. 10, 24 november 1575.). Op 10 februari 1577 deden in Brussel geruchten de ronde over een verbond tussen Vlaanderen en Holland-Zeeland. (J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques des Pays-Bas avec l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, IX (Brussel, 1890) 198; A.J. CROSBY, *Calendar of State Papers, Foreign Series, on the reign of Elizabeth*, XI (Londen, 1880) 198.) In dezelfde zin is de zending te verstaan van Lieven Calvart naar Brugge in maart 1577, met het verzoek eendrachtig te blijven met Holland en Zeeland tegen don Juan de zich immers, zoals kon worden verwacht, van de Vlaamse kust zou meester maken om de oorlog te beginnen. (CROSBY, *Calendar*, XI, 551). Opmerkelijk is ook dat de marinebasis die in 1579 te Duinkerke aan de Vlaamse kust werd opgericht en in naam van de prins door de admiraliteitsraad van Vlaanderen werd beheerd, onder de voogdij bleef staan van de Zeeuwse admiraliteit. (H. MALO, *Les Corsaires Dukerquois*, I (Parijs, 1912) 181; H.G. VAN GROEL, *Het beheer van het Zeeuwsche Zeewezen* (Vlissingen, 1936) passim.

Ook het punt van de religie in zijn beide gewesten was voor Oranje een uitgemaakte zaak. Naast het behoud van hun apart statuut in alle aangelegenheden van bestuur en regering, heeft hij zich tevens steeds opnieuw neergelegd bij hun eis om niets te veranderen aan hun exclusief protestantse uitzonderingspositie. Dat was zo in de Pacificatie van Gent, dat was evenzo in de tweede Unie van Brussel en het Eeuwig Edict, bij de erkenning van Matthias als landvoogd en later van Anjou als nieuwe landsheer, bij het uitvaardigen van de Religievrede, bij het totstandkomen van de Unie van Utrecht, in de Keulse Vredeshandel: in al deze onderhandelingen en akkoorden werd telkens een uitzondering gemaakt voor Holland en Zeeland, zowel op staatkundig en militair, als op religieus gebied. Zelfs op een cruciaal moment in zijn leven, namelijk toen hij in september 1577 besloot in te gaan op de uitnodiging om naar het Zuiden te vertrekken, wees de prins met beslistheid het verzoek af van de Staten-Generaal om bij zijn komst naar Brussel een tegengebaar te doen door te onderzoeken of ook in Holland en Zeeland de katholieke religie weer kon worden toegelaten⁴⁵. Van in den beginne mocht bijgevolg de uitgesproken onafhankelijke positie van de beide gewesten niet meer vergeleken worden met de toestand in de overige XV provinciën⁴⁶.

Dit betekent niet dat de prins niet voortdurend zou gepoogd hebben de generaliteitsgedachte ook in zijn „thuislanden” uit te dragen en bijgevolg de cohesie met de andere gewesten te vergroten. Maar als Gent weer eens elke uitoefening van het katholicisme naar het voorbeeld van Holland en Zeeland ook in zijn Kwartier, en van daar uit in heel Vlaanderen wil verbieden, en daardoor in een heftig conflict geraakt met Oranje, voelt de stad zich gerechtigd hem te verwijten dat hij met twee maten en twee gewichten meet⁴⁷. Alleszins heeft de aparte opstelling van Holland-Zeeland nogal wat irritatie verwekt in de andere gewesten⁴⁸. Vooral heeft vanaf 1580 hun handel op de vijand, die op dat ogenblik al tot diep in Vlaanderen en Brabant was doorgedrongen, in de laatstgenoemde gewesten zure oprispingen verwekt⁴⁹. In oktober 1583 betuigde Brugge, met de definitieve nederlaag al in zicht maar nog eens het hele verloop van de strijd overschouwend, toch zijn onvoorwaardelijke trouw aan de Staten-Generaal⁵⁰; maar terzelfdertijd liet de stad haar bitterheid blijken tegen Holland en Zeeland die naar haar mening Vlaanderen steeds als niets méér dan een vooruitgeschoven vesting hadden beschouwd waarachter zij veilige beschutting vonden⁵¹. Gelijkaardige klachten werden in Brabant

(45) GROEN, *Archives*, VI, 159-160.

(46) P. VAN PETEGHEM, De Pacificatie van Gent: triomf, 116.

(47) SAG, reeks 107, nr. 3, Resolutieboeken van de keure, fol. 373 v°.

(48) L.P.L. PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht 1576-1579* (Tongerlo, 1959) 177-178. Cf. A.A. VAN SCHELVEN, *Willem van Oranje* (Haarlem, 1933) 249-250: „So veel als die van Hollandt belanght, daer heeft men hier een quade opinie ende sprake aff, dat sij als tyrannen haer medebroeders belasten ende schatten, ende oorsaken geven om intestinum bellum te maken”.

(49) Cf. de paragraaf „Handel op de vijand”.

(50) N. JAPIKSE, *Resolutiën*, IV, 37, 29 oktober 1583.

(51) S. CRAWFORD LOMAS, *Calendar of State Papers*, XVIII, 1583-1584 (Londen, 1914) 169, uit Middelburg, 3 november 1583. Na de val van Brugge sprak

steeds luider uitgesproken⁵². De Engelse gezant Fremyn was tegenover staatssecretaris Walsingham de mening toegedaan dat „Brabant and Flanders... have little affection for the Hollanders, seeing themselves despised by them”⁵³, en op deze niet zo goede nabuurschap alludeerde veel later ook Marnix nog toen hij, herinnerend aan het streven van Oranje, aan dezelfde Walsingham schreef: „Ceux de Hollande accusoyent le dit seigneur Prince de trop croire aux estrangers, nommant ceux de Brabant et de Flandres de ce nom, ainssy que ils les nomment encor aujourd’huy”⁵⁴. De koopman Willem Usselinx zei juist hetzelfde toen hij erover klaagde dat de in het Noorden ingeweken Vlamingen en Brabanders hun nieuwe vestigingsplaats weliswaar als hun vaderland beschouwden, maar dat de praktijk anders uitwees, „want sij en werden niet anders als vremde ghehouden ende nerghens in ghekent, niet meer als Franchoyzen, Engelschen, Hoochduytschen oft andere natiën”⁵⁵.

De eigen weg van Vlaanderen

Sinds zijn komst naar het Zuiden in september 1577 had Oranje duidelijk laten blijken in zijn strijd het meest heil te verwachten van de „volkse” groepen in de grote Brabantse en Vlaamse steden: de kleine stadsadel, de burgerij en de middenklassen, waarin zich tevens de arbeidersmassa van de stedelijke ambachtsgilden vertegenwoordigd wist. Met zijn „democratische” politiek riep de prins in het Zuiden evenwel krachten in het leven die hij later niet meer zou weten te beheersen. Vooral in Gent ging zich een nieuw centrum vormen dat zich vanuit een onbuigzaam religieus en politiek radicalisme weldra tegen hem zou keren. Zowel de aanhoudende opgewonden reacties van Oranje zelf als de haat der alsmaar dreigender oprukkende Waalse malcontenten, hebben er toe bijgedragen dat Gent en Vlaanderen steeds meer alleen op zichzelf gingen betrouwen en zich obstinaat opstelden in hun isolement⁵⁶. Gents topman,

predikant Johannes Capito verwijtende woorden: „...maer dit weten wy dat het landt van Vlaenderen jammerlick vergaet ende dat cleyne assistencie dese landen gepresteert wordt”. H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II (Amhem, 1868) 298.

(52) CRAWFORD LOMAS, *Calendar*, XVIII, 150. Holland bleef doof voor het argument dat de belangen van Vlaanderen en Brabant ook de hunne waren, zodat Zeeland het nodig achtte, als er nog meer steden in het zuiden zouden verloren gaan, te „protesteren voor Godt ende de werelt daarvan onschuldich te syn”. Holland liet zich evenmin veel gelegen aan de belegering van Antwerpen door Parma, wat blijkt uit het feit dat, toen na veel aandringen van daaruit in oktober 1584 een aantal oorlogsschepen gestuurd waren, ze door de Hollandse admiraal Van Duvenvorde teruggeroepen werden nog voor ze aangekomen waren. VAN GROL, *Het bekeer*, 167-169. Cf. P.L. MULLER, *De staat der Vereenigde Nederlanden in de jaren zijner wording (1572-1594)* (Haarlem, 1878) 232-233.

(53) CRAWFORD LOMAS, *Calendar*, XVIII, 354, 24 februari 1584.

(54) J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIIe siècle*, I (Brussel, 1883) 303.

(55) A.A. VAN SCHELVEN, *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigranten van het laatste kwart der 16e eeuw* ('s-Gravenhage, 1919) 38-39.

(56) Cf. J. DECAVELE, De mislukking van Oranjes „democratische” politiek in Vlaanderen, in: *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984).

Jan van Hembyze, liet in augustus 1579, in het heetst van de strijd met Oranje, zijn doelstellingen kennen. Hij beweerde de grondwetten van alle republieken uit de geschiedenis te hebben bestudeerd en ontvouwde zijn plannen om van Gent een nieuw Genève te maken, maar veel sterker; in zijn ogen zou deze grote stad, door haar versterkingen⁵⁷ en de troepen waarover ze beschikte, oninneembaar zijn en hij zou er de meest bloeiende handel brengen in Europa⁵⁸. De hogere adel had begrepen waar Hembyze op uit was en had de stad reeds verlaten⁵⁹. In een eveneens in augustus 1579 uitgegeven strijdschrift van de Gentse volksleider illustreert punt 3 hoe gering men de centrale regering en met haar Oranje acht. Hembyze waarschuwt voor de prins die als stadhouder-generaal wil optreden om de stad onder zijn macht te brengen. Hij wijst Oranjes stadhouderschap, ook over Vlaanderen, af en spreekt van een politiek systeem dat op volkssouvereiniteit berust⁶⁰. Het is duidelijk dat Vlaanderen en Gent voor de eenheid van de generaliteit een probleemgebied waren geworden van eerste orde.

Het vertrek van Hembyze en van zijn ijverige medestander Dathenus uit de stad, liet weer meer speelruimte voor de gematigde, orangistische middenpartij. Maar het radicalisme laaide bij tijd en wijle opnieuw zeer fel op. Zo leidde Oranjes fransgezinde politiek, met zijn streven om aan Frans van Valois, hertog van Anjou (1556-1584), broer van koning Hendrik III, de souvereiniteit over de Nederlanden aan te bieden, tot een nieuw dieptepunt in de verhoudingen met Vlaanderen. Anjou was de zoon van Catharina de Medici, en de door haar aangestichte Bartholomeusnacht lag eenieder nog fris in het geheugen. Een katholieke prins uit het Frankrijk dat door Vlaanderen als de ervvijand werd beschouwd, moest wel voor een potentiële verrader doorgaan. Zat er al niet een flink stuk protest in het feit dat, ongeveer op het moment van de aankomst van Anjou in de Nederlanden, de Staten-Generaal onder het voorzitterschap van Vlaanderen op 7 maart 1582 beslisten de resoluties voortaan enkel en alleen in het Nederlands te laten notuleren⁶¹? Toen Anjou zich klaarmaakte om, in het gezelschap van Oranje, zijn blijde intrede te doen in diverse Vlaamse steden, laaiden de passies reeds een eerste keer hoog op. Oudenaarde, dat de Gentenaars hun „oorkussen” noemden, viel op 6 juli 1582 in handen van Parma, en het onmiddellijk daaropvolgend verlies van het kasteel van Gavere was opnieuw een harde slag. De blazoenen van Anjou, die met het oog op zijn nakende intrede in Gent op triomf-

(57) Over de stadsversterkingen onder de Calvinistische Republiek, cf. G. VAN DOORNE, *De Gentse stadsversterkingen tijdens het calvinistisch bewind* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, consulteerbaar in het Stadsarchief Gent).

(58) L.J.J. VANDER VYNCKT, *Histoire des troubles des Pays-Bas*, II (Brussel, 1836) 458. Vander Vynckt beschikte over een persoonlijk notitieboek van een Gentse stadssecretaris, waarin de — in het Stadsarchief zelf grotendeels verloren gegane — schepenresoluties opgetekend stonden van november 1577 tot 1579.

(59) *Ibid.*, III 5.

(60) H. LADEMACHER, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584* (Bonn, 1958) 108-109, 177.

(61) JAPIKSE, *Resolutiën*, III 320, nr. 9.

bogen en verschillende openbare gebouwen aangebracht waren, werden neergehaald. Er werden vliegende bladen, aanplakbiljetten en kwade geruchten in de stad verspreid over Anjou⁶². Ten zeerste waren de Gentenaars ook gebelgd over de eis van de nieuwe landsheer dat drie kerken aan de katholieken zouden teruggegeven worden⁶³. In Brugge kon op 21 juli 1582 maar op het nippertje een aanslag op Anjou verhinderd worden⁶⁴. De blijde intrede in Gent en de huldiging als graaf van Vlaanderen (20-31 augustus) kenden dan toch een waardig verloop⁶⁵. Parma, die tijdens het verblijf zelf van Anjou en Oranje in Gent meende de stad in een grootscheepse aanval te kunnen pakken, en daarbij wellicht gehoopt had op steun van binnenuit van de anti-Anjou fractie, zag zijn gedroomd spektakelstuk deerlijk mislukken⁶⁶.

De Franse furie te Antwerpen op 17 januari 1583 deed Anjou echter elk krediet verliezen, vooral in Vlaanderen waar hij zich meester had gemaakt van Dendermonde, Aalst, Menen, Diksmuide en Duinkerke. Het voornemen van Oranje om zich met de Fransman te verzoenen — omdat er naar zijn mening tegen de oprukkende Parma geen andere keus was —, riep hier slechts consternatie en ongelooft op. De vertegenwoordigers van de verschillende volksklassen in Gent waren eendrachtig in hun vast besluit om Anjou nooit meer als landsheer te erkennen⁶⁷. Hoe langer Oranje aandrong, hoe meer zijn gezag in Vlaanderen afbrokkelde⁶⁸. Bij de burgerij heerste tegen hem nog slechts haat en verbittering⁶⁹. Op een vergadering in het huis van de heer van Ryhove — nog wel 's prinses trouwste verdediger in de stad — op 18 juni 1583 beslisten de Vier Leden van Vlaanderen, op voordracht van het Gentse stadsbestuur en met de warme steun van de Gentse calvinistische predikanten, aan de Staten-Generaal te laten weten niet meer bereid te zijn Anjou te aanvaarden: het is beter twee openlijke vijanden te hebben, nl. de Spanjaarden én de Fransen, dan een bedekte, verraderlijke vijand te dienen, „in wiens handen men zoude moeten overgeven alle Autoriteyt, en t' mes om hun de kele af te steken, en van den welken het eynde van alle Overwinningen niet anders en kan wezen, dan den ondergank zoo van Religie, als van de Vryheid...”⁷⁰. Oranje was woedend op Gent, maar zijn uitval sterkte de stad slechts in haar halsstarrige anti-Franse houding. Dadelijk werden enkele vooraan-

(62) SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 391.

(63) Ch. PIOT, *Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565-1583*, IX (Brussel, 1892) 270-271, 9 augustus 1582.

(64) D. VAN DER BAUWHEDDE en M. GOETINCK, *De hertog van Anjou en de prins van Oranje te Brugge* (Brugge 1983).

(65) *L'Entrée magnifique de Monseigneur François, filz de France... en sa métropolitaine et fameuse ville de Gand, le XX d'Aoust, Anno 1582* (Gent, Cornelis de Rekenaere, 1582; fac-similé Gent, 1841).

(66) L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III (Brussel, 1934) 95-96.

(67) BERNARDUS DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen*, II 317.

(68) A. BUTLER en S. CRAWFORD LONAS, *Calendar of State papers, foreign series, of the reign of Elizabeth*, XVII (Londen, 1913) 183, nr. 165, 10 maart 1583.

(69) J.F. WILLEMS, *Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud* (Antwerpen, 1827-1830) 182, 5 februari 1583.

(70) BERNARDUS DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen*, II 324-327.

staanden naar de Palts gestuurd om er overleg te plegen met Jan van Hembyze, de notoire „vyandt van den Franschen en van den Prins van Oraisonien”⁷¹. Oranje stootte op de botte weigering van de Gentenaars om vrije doorgang te verlenen aan de Franse troepen van Biron door het Land van Waas en hun stad, teneinde het belegerde Duinkerke te ontzetten. Parma nam de Vlaamse kuststad op 16 juli in. Op Duinkerke volgden Nieuwpoort, Veurne, Menen, Diksmuide.

Zodra het nieuws van Duinkerke in Brugge bekend raakte, gingen de magistraten van die stad en van het Brugse Vrije het stadhouderschap over Vlaanderen aanbieden aan Charles van Croy, prins van Chimay, zoon van Oranjes aartsrivaal Aarschot, hiermee definitief de plannen begravend om Oranje zelf of zijn kandidaat de prins van Epinoy als stadhouder te vragen. Gent en Ieper volgden spoedig het Brugse voorbeeld. Op de dag zelf dat Chimay in Brugge gehuldigd werd, 22 juli, verliet Oranje, ten zeerste onder de indruk van de openlijke kritiek van de Zuid-nederlandse steden, definitief Antwerpen voor Zeeland en Holland⁷².

Hembyze, die op 14 augustus tot voorschepen van Gent was verkozen, kwam op 24 oktober aan uit de Palts, in het gezelschap van predikant Pieter Datheen, eveneens een bekend tegenstander van Oranje⁷³. De draad, die in augustus 1579 door Oranje persoonlijk was afgebroken, kon door dit tweemanschap weer worden opgenomen. Hembyze werd met bijna onbeperkte volmachten bekleed. Vier dagen later strooide Servaas van Steelandt, hoogbaljuw van het Land van Waas, het gerucht rond dat Gent zinnens was „myn heere den prince van Oraisonen oorloghe anne te done”⁷⁴; maar leverde nog eens een dag later zijn hele gebied over in handen van Parma. Nu Gent door het verlies van het Land van Waas beroofd was van zijn graanshuur en totaal afgesloten was van zijn sterkste bondgenoot Antwerpen, wist ook Hembyze geen redelijke oplossing meer te verzinnen. Oranje werd aangewezen als de grote schuldige van al dat onheil. Tegen hem gingen de Brugse predikanten Jean Capito en Jean van Haren omstreeks Kerstdag zeer heftig tekeer⁷⁵. Nog probeerde Gent, buiten Oranje om, afzonderlijke defensieverdragen te sluiten met Duitse protestantse vorsten en rijkssteden, maar de onderhandelingen liepen op een sisser uit⁷⁶.

Nu elke uitweg afgesloten was, begonnen vanaf maart 1584 de „peysmaeckers” zich alsmar duchtiger te roeren in de stad⁷⁷. Hembyze en Datheus sloten zich bij hen aan, maar meteen betekende dit de val en de terechtstelling van de Gentse volksleider. Enkele maanden nog wist Gent,

(71) UBG, Hs. 3646, fol. 100 v°.

(72) LADEMACHER, *Die Stellung*, 106-111; DELFOS, *Anfänge*, 242.

(73) SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 436, 449.

(74) *Ibid.*, fol. 450-451.

(75) A.M. KOLDEWEIJ, Johannes Capito, in: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw* (Brugge, 1982) 82-84.

(76) SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 433-434; reeks 95, nr. 1, fol. 182-183; cf. DELFOS, *Anfänge*, 243-244; MALENGREAU, *l'Esprit particulariste*, 193-194.

(77) SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 483; reeks 94, nr. 35, fol. 2 v°-3, 5 v°.

als een uitzinnig radicaal eiland, stand te houden. Ieper was gevallen op 7 april, Brugge en het Brugse Vrije gaven zich over op 20 mei. Oranje zelf heeft de val van de stad die hem als geen andere zorgen heeft gebaard, niet meer moeten beleven: Gent capituleerde twee maanden na de moord op de prins, op 17 september. Het zuidelijk gedeelte van de Nederlanden was aldus volledig in handen van Spanje, en Parma kon zich nu volledig wijden aan het beleg van Antwerpen.

Het staat buiten kijf dat Oranjes stug vasthouden aan de francofiele koers en Anjou's dubbelhartigheid de samenhang in de generaliteit ten zeerste ondermijnd hebben.

Handel op de vijand

In geen enkel domein heeft het particularisme zich wellicht zozeer geïmanifeest als in dit van het materieel eigenbelang. Craeybeckx heeft al uitvoerig gewezen op de particularistische reflex van de afzonderlijke gewesten toen Alva zich met zijn penningen voornam naar de geldbeurs der Lagelanders te tasten⁷⁸. Maar ook de onderlinge concurrentie in handel en koopmanschap leidde bij tijd en wijle tot weinig verheffende tafereelen. Bekend is de rede die Cornelis Pietersz Hooft, vader van de bekende historieschrijver en dichter, op 9 juni 1584 in het Amsterdamse vroedschap hield bij de bespreking van het voorstel om Oranje tot graaf van Holland te verheffen. Aangezien Zeeland nog geen aanstalten maakte om dit in zijn gewest eveneens te doen, meende hij te moeten waarschuwen voor het economisch nadeel: „Ende soo die van Spangien noch een tijt lanck die van Zeelandt lieten vaeren, voorwaar ick dencke niet dat men haerlyuden lichtelijck tot onse meeninge alsdan souden konnen brengen, maer dat de Coninck van Spangien altemets meer en meer haerlyuden harten door sijn soetschijnende tracteringe van ons soude vreemden ende t'hemwaerts locken”⁷⁹. Alvast is dit een frappant voorbeeld van de manier waarop het eigen gewin latent als een splijtzwam aanwezig is geweest in de relaties tussen de verschillende gewesten.

Kernkamp heeft uitvoerig aangetoond hoe Holland en Zeeland vanaf 1583, na de afsluiting van de Schelde en de ontoegankelijkheid van de Vlaamse kust, probleemloos de handel op het „vijandige” Spanje overnamen. Werd dit door sommigen al als landverraad beschouwd, dan was het toch vooral de handel met de afvallige of door Spanje veroverde gewesten die veel kwaad bloed zette. Dat dit handelsverkeer onderworpen was aan het betalen van „licenten” en dat met de inkomsten die daar uit voortvloeiden de oorlogskas moest gespijsd worden, waren argumenten die de pil nauwelijks lieten vergulden. Vanaf 1580 heeft dit aan-

(78) J. CRAEYBECKX, De Staten van Vlaanderen en de gewestelijke financiën in de XVIe eeuw, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 4 (1950) 78-119.

(79) J.H. KERNKAMP, De houding van Amsterdam inzake het aanbieden van de grafelijkheid aan den prins van Oranje, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 48 (1933) 113-119.

houdend tot vijandige discussies geleid tussen Holland en Zeeland enerzijds, Vlaanderen en Brabant anderzijds. Na het verraad van Rennenberg werd alle verkeer met het afvallige Noordoosten volledig verboden, maar ging de handel met de vijand in Artois, Henegouwen, Rijsel, Orchies, Douai en de reeds bezette delen van Vlaanderen en Brabant onverminderd door⁸⁰. Na de val van Doornik en Breda in 1581 werden licenten, toltarieven, konvooilijsten een teken van tegenspraak, dat niet alleen illustreert hoe vaag begrippen als „samenhorigheid” en „samenwerking” tussen de geünieerde Nederlanden waren, maar dat vooral voortdurend tot gevaarlijke spanningen leidde⁸¹. Niet of nauwelijks door de oorlog geteisterd, zoals de zuidelijke gewesten waar de Staatsen meer en meer terrein verloren, ging Holland zich onverstoord inzetten voor de onverkorte handhaving van de handel op licenten. Gent, dat zich in 1583 na de val van Duinkerke, Grevelingen, Nieuwpoort, Diksmuide, Sas van Gent, Axel, Hulst, Rupelmonde en het Land van Waas onmiddellijk bedreigd zag, kreeg in Holland niet het minste gehoor⁸². De Staten van Zeeland gaven in een brief van 14 februari 1583 aan de Vier Leden van Vlaanderen ruiterslijk toe, ondanks hun inspanningen, niet in staat te zijn een eind te maken aan de verderfelijke praktijk van de handel op de vijand door Zeeuwse en Hollandse kooplui via de havens van Nieuwpoort en Grevelingen: want „de coopman is altoos genegen totten meesten gewin sonder te ansien 't bederff van den lande en zyn eygen”⁸³. En enkele maanden later spreekt Zeeland de vrees uit dat die van Vlaanderen helemaal „desperact” zullen worden als men er niet in slaagt ze door het stellen van strenge sancties op de handel met de vijand, „te encourageren tot handhoudynghe van de ghemeine defensie jegens de vyanden der vaderlandts”⁸⁴. Velen schreven het verlies van Brugge in mei 1584 toe aan de ononderbroken levensmiddelen toevoer naar de belegeraars, die de inwoners van deze stad alle hoop op hulpverlening van de Staten had ontnomen. Eerst toen men na de val van Gent aan het succes van de opstand ernstig ging twijfelen legde men zich, met het oog op het vrijwaren van het ernstig bedreigde Antwerpen, neer bij een algeheel verbod van handel met de afgescheiden gewesten⁸⁵. Maar na de val van Antwerpen zegevierde de Hollandse handelspolitiek volkomen. Zeeland kan ook dan nog niet nalaten bitter te herinneren aan de geldgierigheid van Holland, „om door zulcken middel den wech totte licenten gheopent te moghen worden, soo sy in 't beleggh van Yperen in

(80) J.H. KERNKAMP, *De handel op den vijand 1572-1609*, I (Utrecht, 1931) 113.

(81) SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 194 v°, 195 v°, 196, 309 v°, 351 v°; reeks 107, nr. 3, fol. 318. Op 15 augustus 1581 schrijft het Gentse schepencollege wanhopig: „naedemael men geenssins en heeft konnen induceren die van Hollandt ende Zeelant te sluiten de passaige (nl. van koopwaar) wat debvoiren tot noch toe daer toe ghedaen zyn”.

(82) SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 468 v°.

(83) H.G. VAN GROL, *Het beheer van het Zeeuwsche Zeewezen* (Vlissingen, 1936) 114-115.

(84) *Ibid.*, 137.

(85) KERNKAMP, *De handel*, 114-148, 163-165.

de uysterste benautheydt van den vyandt over twee jaeren deden tot ruyne van zoo veel schoone ghemeenten Christi en steden in Vlaenderen”⁸⁶.

Besluit

Met een politiek die in Vlaenderen en Brabant te exclusief op de volksgunst gebaseerd was riep Oranje een versterkte adelsoppositie in het leven en dreef hij de clerus en de katholieke regentenklasse in het veeer. De „democratische” volksgroepen waar hij op steunde bleken evenwel niet geneigd te zijn om zich loyaal aan hem en de Staten-Generaal te onderwerpen, maar eisten integendeel een groter aandeel in het bestuur. In de beide zuidelijke gewesten, die zich sinds 1578 onafgebroken in de frontlinie bevonden, viel de macht toe aan strijdbare radicalen, die exponenten waren van zowel politieke verzetsstemming als van religieuze onbuigzaamheid. Zo is de godsdienst het hete hangrijzer gebleven in de Nederlandse strijd, waarin de samenhangigheid bovendien alsmaar sterker ondermijnd werd door gewestelijk en plaatselijk particularisme, het eigenbelang dat ziende blind bleef voor de noden van de buurman. Treffend wordt deze onzalige ontwikkeling geanalyseerd door Pieter van Aalst, op het ogenblik dat de val van Gent en bijgevolg het verlies van heel Vlaenderen onafwendbaar geworden zijn. Als afgevaardigde van de Staten van Brabant hield hij begin september in de vergadering van de Staten van Holland het volgende betoog :

„Het is de wereld kennelijk, hoe grote, hoe schone, hoe bequame middelen, dat ons God in handen hadde gegeven, om onse vryheyd te handhaven, malkanderen voor den aenval onser vyanden te beschermen, en eyndelijk om onse querele godsaliglijken begost, eerlijken uyt te voeren, en gelukkig te voleyndigen, hoe vele heerlijke contracten, verbonden en unien, dat wy onder malkanderen tot verscheyden reysen gecontracteert en besworen hebben, en dat de oorsake waerom de vruchten niet gevolgt zijn, hebben geweest dat een yeghelijke Provintie, haer particulier prefererende, niet geacht heeft op 't gene dat haer nageburen en bondgenoten aengink, genoeg achtende dat de schone beloften in 't papier geschreven, en niet dadelijk nagevolgt en volbracht worden, waer uyt alsulke effecten zijn gevolgt, dat de Provintien onder malkanderen in schadelijke en verderffelijke jalousien gevallen zijn, de vyand eerstmael de steden die hem in de mond lagen, onder sijn geweld brocht, en daer na de naestgelegene Provintien, eensdeels door geweld, eensdeels door desperatie, en kleyn vertrouwen op onse disordren, overvallen en overweldigt heeft : hier door is verloren de schone en machtige Provintie van Vlaenderen, so dat hen alle hare rijkdommen van so schone heerlijke steden niet meer en resteert dan alleen de stad van Gent, rontsomme van hare vyanden omringt en omcingelt...”⁸⁷.

(86) VAN GROL, *Het beheer*, 185.

(87) BOR, *Oorsprongk*, II, 475.